

לשאלת סיגולו של עקרון השקילה הכמותית הערבית לשירת החול העברית לאור הדקדוק העברי בספרד

פתיחה**

במאמרו "משקלי השירה העברית בימי הביניים: בחינות בלשניות אחדות", שהתפרסם בשנת תשנ"א, דן פרופ' שלמה מורג ברקע לצמיחתן של שתי שיטות השקילה המדויקות שנהגו בשירה העברית בספרד בימי הביניים, ההברתית והכמותית. במאמר החשוב הזה, שבו מתגלות, כתמיד, מקוריותו של מורג, בהירות הבעתו וחריפות מחשבתו, ביקש המחבר להראות כי שיטות השקילה הללו נוצרו מתוך זיקה ברורה אל מסורות הקריאה הליטורגיות של העברית.

חידושו של פרופ' מורג הוא בהסבר המוצע להבדל הפונטי שבין שתי השיטות. לדעתו, ברקע צמיחתה ואמירתה של השירה השקולה במשקל ההברתי עומדת תאוריה דקדוקית מבית המדרש של חכמי המסורה והניקוד של טבריה הרואה בשווא הנע מהות תלויה שהיא חלק מן ההברה, אבל שאינה בשום פנים הברה לעצמה. לעומת זאת, שיטת השקילה הכמותית (= שיטת היתדות והתנועות) אין לה עניין במהות הפונולוגית של ההברה, אלא במהותם הפונטית של השווא הנע והחטפים, והיא נסמכת על המציאות הפונטית המשתקפת במסורת ההגייה הטברנית, אך לא על אדניה של תפיסה דקדוקית מסוימת.

* פרופ' אילן אלדר הוא פרופ' ללשון העברית באוניברסיטת חיפה וחבר האקדמיה ללשון העברית.

** המאמר שלפנינו, שישודו בהוצאתי בהתכנסות לזכרו של פרופ' שלמה מורג, הוא נוסח מתוקן (בתוספת הערות חדשות) של הפרק הראשון במאמרי "התנגדותו של ר' יהודה לוי לשקילה הכמותית" שהתפרסם בכרך השני של הקובץ "בין עבר לערב" בעריכתם של פרופ' י' טובי ופרופ' י' אבישור (חיפה תשס"א, עמ' 93-108).

מאמרו של פרופ' מורג עורר אותי לקשר ההדוק שבין תורת השיר של שירת החול לבין תורת הלשון העברית של האסכולה האנדלוסית ודרבן אותי לשוב ולעיין בשיטת השקילה הכמותית העברית מן ההיבט הבלשני שלה.

מקווה אני שיהיה בדבריי כדי להראות את חשיבותו של הידע המצוי במסורת הדקדוקית של העברית ואת תרומתו האפשרית לא רק להבנת שיטת השקילה ההברתית (כמעשהו של פרופ' מורג) אלא גם לניתוח השיטה המתחרה, השקילה הכמותית מבית מדרשו של דונש בן לברט.

[א]

באחדים מאזורי שליטתו התרבותית והדתית של האסלאם מספרד במערב ועד פרס במזרח שימשו המשקלים הערבים בכתיבת שירה בלשונות זולת הערבית. שירת החול העברית בספרד היא אחת הדוגמאות הראשונות לאימוץ שיטת השקילה הערבית. עלייתה והתגבשותה של שירת החול העברית בספרד באמצע המאה העשירית קשורה ביצירתו של דונש בן לברט, המשורר והמדקדק, שהגיע לספרד מבלב באמצע המאה העשירית.¹

מצד הדקדוק נודע דונש כמי שביקר את המילון המקראי הראשון שנכתב על אדמת ספרד, ה"מחברת" של בן-דורו המבוגר מנחם בן סרוק, המחבר הספרדי הראשון הידוע לנו בשמו.² בקונטרס מיוחד שייחד לביקורת על המילון הזה, המוכר בשם "ספר תשובות דונש", העלה דונש קרוב למאה ושמונים השגות, המתמקדות ברובן בזיהוי שורשים עבריים ובקביעת משמעיהם. בעוד מנחם נמנע במודע מלהציע מקבילות ערביות לשם פירושן של מילות העברית המקראית ומסתפק לבארן אך ורק על סמך קשר העניינים, הרי דונש כבר משתדל להוכיח שהשוואה אל הערבית מותרת ומועילה להבנתם ולבירור הוראתם של ערכים מקראיים רבים. כדי להדגים את קרבת העברית והערבית זו לזו ואת נחיצות השוואה לערבית כדרך ביאור מילונית ריכז דונש (בהשגה שלו על פירוש מנחם למילה "מטעני")

¹ מוצאו של דונש בן לברט מצפון אפריקה. בבבל למד דונש אצל רב סעדיה גאון; ראה ברודי (תרצ"ז, 119), פליישר (תשמ"ה, 144); הני"ל (תשמ"ח, רכט), יהלום (תשמ"ג, 37), 38.

² לתולדות חייו של מנחם וליצירתו הספרותית ראה פליישר (תשמ"ח, רלא-רלב); למילונו של מנחם ולתפיסת השורש שלו ראה ילין (תשי"ה, 48-66), Saenz-Badillos (1988), 23-28; גולדנברג (תשי"ס, 285-288), מורג (תשנ"ג, 5-8), אלדר (תשמ"ט, 28-30).

רשימה של 167 מילים עבריות, שמקבילות להן בערבית מילים דומות-
ביטוי "אשר פתרונם כמשמעם בערבית".³

מצד השירה העברית נחשב דונש בן לברט בתור "מייסדה המוכר של
האסכולה הספרדית".⁴ דונש אמנם לא היה משורר דגול, אך חידושי הטביעו
חותם עמוק על התהוות שירת החול הספרדית ועל התפתחותה של האסכולה:
הוא הוא שהעביר אל שירת החול העברית את הפואטיקה הערבית, והוא זה
שעיצב בשבילה שיטת שקילה (ודרכי בינוי וחריזה ותבניות משקליות)
במתכונת המשקלים הכמותיים של השירה הערבית הקלסית.⁵

חידושי הצורה של דונש, המשקפים מציאות מזרחית, עוררו עם קליטתם
בהוויה התרבותית של ספרד תחושה של עוינות וסערת פולמוס.⁶ ואכן,
כבר בסמוך לאחר החדרתה של שיטת השקילה של דונש לשירה העברית
יוצאים נגדה בלהט תלמידיו של מנחם בן סרוק, המדברים בשמה של
"מסורת תרבותית מקומית [...] שחידושי של דונש זרים לה",⁷ וקוראים

³ להשגות דונש על מנחם ולתפיסת השורש שלו ראה ילין (תש"ה, 67-93),
Saenz-Badillos (1988, 42-63), גולדנברג (תש"ס, 291-296), מורג (תשנ"ג, 9-14),
אלדר (תשמ"ט, 31). להשוואות של דונש לערבית ראה ממן (תשמ"ו, 181-185).
דונש חיבר גם קונטרס השגות על מורו, רב סעדיה גאון (מהדורת שראטר, ברסלוי
1866); העדות לגבי בעלותו של דונש באה לנו מתלמידו, יהודי בן ששת (בשיר
הפתיחה לחיבור ההגנה שלו על דונש).

⁴ ראה פליישר (תשמ"ח, רכט), הנ"ל (תשמ"ט, 200). דונש כבר כתב שירים (שקולים)
קודם שבא לספרד (לעיל, הע" 1); ראה הנ"ל, (תשמ"ה, 144), ברודי (תרצ"ז, 113).

⁵ לראשוניותו של דונש בהכנסת השקילה הכמותית הערבית לשירה העברית ראה ברודי
(תרצ"ז). לשיטת השקילה הכמותית בשירה העברית ולקשריה אל השקילה הערבית
ראה Halper (1914-1913), אלוני (תשי"א, 26-100), פניס (1976, 108-109), פליישר
(1975, 337, 341), הנ"ל (תשמ"ח, רסד, רסט), הנ"ל (תשמ"ט, 206, 225), הנ"ל (תשמ"ה,
142-144, 158-160), יהלום (תשמ"ג, 25), צמח (תשנ"ה, 112-113), דרורי (תשמ"ז-
תשמ"ח, 494-491). לקשריה של השקילה הכמותית בעברית עם המזרח ראה יהלום
(תשמ"ג, 42-46), פליישר (תשמ"ח, רל).

⁶ ראה פליישר (תשמ"ח, רכט-רל), הנ"ל (תשמ"ט, 206, 225). לתרבות היהודית הספרדית
המסורתית (כולל מצבה של השירה העברית), שקדמה לבואו של דונש בן לברט לספרד,
ראה הנ"ל (תשמ"ח, רלא ואילך).

⁷ הנ"ל (שם, רל). למרות ביקורתם הקשה של תלמידי מנחם מיהרה שיטת השקילה של
דונש להיקלט בשירת החול העברית (ובחלקים משירת הקודש). להתלהבות של
הראשונים מכותר ההסתגלות שלהם להפעיל בעברית את השקילה החדשה ראה
ברודי (תרצ"ז, 122), יהלום (תשמ"ג, 42, 60-61), פליישר (תשמ"ה, 144).

לדחות אותה מפני שלא ייתכן "לשקול לשון יהודית במשקל לשון הערב" (ספר תשובות, תלמידי מנחם אבן סרוק, עמ' 20); לדעת תלמידי מנחם, מחברי ההשגות על דונש (יצחק אבן קפרון, יצחק אבן ג'יקטיליה ויהודה בן דוד), השקילה הערבית הכמותית, שבה שוקל דונש את שיריו, אינה מתאימה כלל ללשון העברית ומשחיתה אותה, שכן היא כופה שינויים (שאינם אלא סטיות מן הנורמה הדקדוקית) על המבנה התנועי, ההטעמי וההברתי של המילים.⁸

תלמידי מנחם הניחו אפוא שחידושו המטרי של דונש על כורחו מחייב לגרור עמו לעברית, הלשון השואלת, את פונולוגיית התנועות ומבנה ההברות של הערבית, הלשון המשאלת. אבל, כמסתבר, דונש היה ער לאופי הפונולוגי השונה של שתי הלשונות ולקושי הנעוץ בהעתקה פשטנית של הניגוד הפונולוגי (הן התנועי הן ההברתי) המונח ביסוד השקילה הכמותית הערבית. בהעבירו את המשקל הערבי לשירה העברית הכניס בו דונש מודיפיקציות אחדות, שהשתתית התאורטית שלהן מעוגנת - כפי שיתברר להלן - בתורת הלשון הערבית, ושמכוחן נוטלה (לפחות להלכה) הסתירה, שמצאו תלמידי מנחם, בין התבנית המטרית הכמותית לבין הבסיס הלשוני שלה.

[ב]

בלשונות כמו סנסקריט, יוונית עתיקה, לטינית קלסית וערבית ספרותית, שיש בהן ניגוד מבחין בין תנועות קצרות לארוכות, מקוימת הבחנת כובד

⁸ לביקורתם של תלמידי מנחם על דונש והמשקל הכמותי ראה ילין (תש"ה, 94-106), אלוני (תש"א, 101-116), פגיס (1976, 109-116); Saenz-Badillos (1988, 70-78), יהלום (תשמ"ג, 43), דרווי (תשמ"ז-תשמ"ח, 487, 492-493), מורג (תשנ"ג, 15-16), הנ"ל (תשנ"א, 226-227), אלדר (תשמ"ט, 27-28), שטיינר (תשס"א, 210-211); לבדיקת ביקורתם של תלמידי מנחם על המשקל של דונש לאור ההלכה והמעשה של השירה הכמותית הערבית לסוגיה ראה צמח (תשנ"ח, 114-116) וראה העי' 33, להלן. לדעת פרופ' פליישר (תשמ"ח, רסד), תלמידי מנחם ראו בשיטת השקילה של דונש חיקוי של מהלכים ערביים (ולא רק פגיעה בכללי הלשון העברית). פרופ' יהלום (תשמ"ג, 61) סבור כי "הביקורת החריפה של תלמידי מנחם... כנגד השקילה החדשה לא הייתה מכוונת באופן כללי כנגד ההשפעה הערבית בשירה הערבית", אלא באופן מוגדר יותר על כך שמן הנמנע בעברית לכתוב שירה במשקל כמותי על דרך הערבית. להגנתו של דונש מפני השגותיהם של תלמידי מנחם יוצא יהודי בן ששת, תלמידו של דונש; ראה ילין (תש"ה, 107-112), Saenz-Badillos (1988, 79-82), אלוני (תש"א, 109-114), דרווי (תשמ"ז-תשמ"ח, 493-494), מורג (תשנ"ג, 16).

בינרית בהברות: הברה קלה עומדת בניגוד להברה כבדה. ברמה הפונולוגית מושגת מכוח כובד ההברה הבלטה של הברות מסוימות במבע המדגישה אותן משאר הברות שבסביבתן.⁹ הניגוד הפונולוגי בין הברות קלות להברות כבדות הוא גם רלוונטי מבחינה מטרית: בשירות השקולות שנכתבו בלשונות הנזכרות מנוצל הניגוד הזה בתוך עקרון היסוד של שיטת השקילה שלהן;¹⁰ שיטת שקילה המבוססת על אלטרנציה סדירה של הברות קלות וכבדות היא שיטה "כמותית". סיווג הברות לפי הכובד היחסי שלהן מבוסס על המבנה הפנימי שלהן: מבנים הברתיים מסוימים נתפסים ככבדים יותר מאשר מבנים אחרים.¹¹ בהרבה לשונות, ובכללן הלשונות

⁹ ההבלטה היחסית של הברות עשויה להיות מושגת גם מכוח הטעמת הברה; בלשונות שונות, שילוב התכונות הפונטיות של עצמת-קול, גובה-קול ומשך הוא התורם להבלטת הברה מצד הטעמתה. לעניין ההבלטה ראה Laver (1994, 514-511, 517, 527), יאקובסון (תשמ"ז, 147).

¹⁰ ראה de Chene (1985, 83-78, 100-88), Newman (1972, 305), שירמן (תשל"ט, 85), פגיס (1976, 112).

¹¹ ההברה היא יחידה פונולוגית סופרסגמנטלית. כבר המדקדים היהודים הקדמונים, ואחריהם חכמי הדקדוק היווני, דנו במושג ההברה והכירו בה כחידה של תיאור פונולוגי. באופן מסורתי רואים את ההברה כמורכבת משלושה רכיבים סגמנטליים: גרעין אובליגטורי (בדרך-כלל תנועה או דיפטונג; בלשונות אחדות סגמנטים פונטיים אחרים – עיצורים שוטפים או אפיים – עשויים לתפקד כאלמנטים גרעיניים), רכיב תחילי (= onset) אופציונלי (סגמנט עיצורי או צרור עיצורים) ורכיב סופי (= coda) אופציונלי (סגמנט או צרור עיצורים סופי). הגרעין, שהוא החלק הבולט ביותר של ההברה מבחינה תפיסתית והוא "שיא" ההברה, הוא אפוא המינימום הנדרש לקיומה של הברה. ואולם ההברה אינה רצף לינארי פשוט של רכיבים; בין הגרעין לקודה יש, באופן כללי, הגבלים פונטקטיים הדוקים יותר מאשר בין הגרעין לרכיב התחילי. הקשר ההדוק (הקיים ברוב הלשונות) בין הגרעין לקודה מחייב להניח שבין שלוש מרכיביה של ההברה יש יחס הייררכי, היינו שהם קשורים זה לזה באופן הייררכי כלשהו. התפיסה ההייררכית של המבנה הפנימי של ההברה (במסגרת התאוריה הבלשנית הגנרטיבית) מניחה שלהברה יש מבנה רכיבים ישירים, כלומר מבנה המתפצל באופן בינרי. החלוקה הביפרטטית העיקרית של ההברה היא לרכיב תחילי ולחרוז (= rhyme). החרוז מצדו מתחלק לשני רכיבים: הגרעין והקודה. את המבנה הפנימי של הברות מקובל לייצג באופן גראפי באמצעות דיאגרמת עץ מבנה. לשאלת המבנה התת-הברתי וייצוגו הפונולוגי ראה Selkirk (1982, 341-388), Hayes (1989, 12), Fudge (1987, 359-361, 376), Hogg and McCully (1987, 36-37), Goldsmith (1990, 108-110), Blevins (1995, 212-213). לנימוקים נגד "חרוז" בתור מרכיב פונולוגי תת-הברתי ראה Davis (1988, 17-18). כאשר ההברה נתפסת כרצף של סגמנטים (ש אחד מהם הוא צלילי יותר מאשר האחרים והוא שיא ההברה), הייצוג הסמנטי שלה במונחים של V-C ו-V מתייחס להבחנה המינימלית בין "עיצורים" לבין "תנועות". הברת CV מיוצגת ברגיל בתור CVV.

הנזכרות לעיל, הברות הן קלות אם צורתן היא CV (הברה פתוחה בעלת תנועה קצרה); ההברות שצורתן היא $\bar{C}\bar{V}$ (=CVV), כלומר הברה פתוחה בעלת תנועה ארוכה) או CVC (הברה סגורה שבמרכזו תנועה קצרה), שמבחינה מבנית הן שוות-ערך, כבדות הן.¹² במטריקה המסורתית מתייחסים לשני טיפוסים ההברה הללו במונחים "הברה קצרה" ו"הברה ארוכה" ומציינים במונח הקלסי "מוֹרָה" את יחידת המידה המינימלית של הזמן המטרי השווה להברה קצרה. הואיל ולכובד הפונולוגי של

¹² המודל של המבנה ההיררכי המכיר בקיומו של החרוז כמרכיב תת-הברתי (העי 11, לעיל) מאפשר להגדיר את ההבחנה המסורתית בין הברות קלות לכבדות (או קצרות וארוכות) תוך התמקדות במבנה החרוז (הרכיב התחילי אינו רלוונטי כל עיקר בקביעת הכובד של ההברה). הברה קלה היא הברה שיש לה חרוז פשוט הכולל סגמנט יחיד: גרעין המתמלא על ידי תנועה קצרה; הברה כבדה יש לה חרוז מורכב הכולל יותר מסגמנט אחד ואשר עשוי להכיל (א) גרעין המתמלא על-ידי תנועה ארוכה (שמבחינה מבנית אינה אלא מכפל, כלומר רצף של שני אלמנטים תנועתיים קצרים זהים [VV]) או על-ידי דיפטונג (רצף של שני אלמנטים תנועתיים לא זהים) ובלא קודה, או (ב) תנועה קצרה בגרעין ועיצור יחיד בקודה. בהתבסס על הייצוג הפורמלי של המבנים ההברתיים הנ"ל (ובהנחה שעל תנועה ארוכה להיות מיוצגת כרצף של שני סגמנטים קצרים שכל אחד מהם תופס מקום נפרד בעץ המבנה הברתי) עשויה הבחנת הכובד להיות מאופיינת על-ידי הגאומטרייה של החרוז, היינו בתור הבחנה שבין חרוז המתפצל באופן גאומטרי לבין חרוז שאינו מתפצל. הברה קלה שיש לה חרוז הכולל גרעין בלבד השולט על תנועה קצרה מוגדרת כהברה שהחרוז שלה אינו מתפצל ואילו הברה כבדה מוגדרת כהברה שהחרוז שלה מתפצל, ובמקרה שהחרוז עצמו אינו מתפצל ישירות (בהברה מטיפוס $\bar{C}\bar{V}$) רכיב הגרעין הנשלט על-ידי החרוז הוא שמתפצל. לשון שיש בה אורך תנועה מבחין היא אפוא לשון המתירה לגרעין של ההברה להתפצל. הייצוג של תנועה ארוכה בתור מכפל פירושו שמבחינה פונולוגית שתי תנועות קצרות הן שוות ערך באורכן לתנועה ארוכה אחת. להבחנת הכובד ולאינטרפרטציה הגאומטרית של כובד ההברה ראה Newman (1972), Selkirk (1982, 340-341), Hyman (1985, 7-6) Hayes (1989, 12-13), Hogg and McCully (1987, 38-39), Goldsmith (1990, 113-115, 177-178), Laver (1994, 517-518).

ההברה¹³ יש קשר הדוק לקיומו של אורך תנועות מבחין, כלומר לניגוד כמותי בתנועות, לא ניתן להעמיד בעברית את ההבחנה בין הברה קלה לכבדה באופן זהה לזו שבערבית.¹⁴

בעברית, שלא כבערבית, הופעת תנועות ארוכות וקצרות ניתנת לחיזוי, שעל כן אורך התנועות אינו בעל ערך הבחנתי ותפקיד ניגודי. אם אכן נהגו במבטא העברי של יהודי ספרד בימי-הביניים (בעל חמש התנועות) הבדלי אורך למעשה, הם היו קשורים למקום תחולת ההטעמה במילה, הווה אומר אריכות התנועה הייתה באה עם הטעמת ההברה. לשון שאורך תנועה (פונטי) מותנה בגורם מסוים, כגון ההטעמה או מבנה ההברה, אין בכוחה להגשים ניגוד (פונולוגי) של אורך.¹⁵ בערבית הקלסית, כידוע, אורך התנועה הוא ניגודי או מבחין (באשר הוא משמש להבדיל מבחינה

¹³ ככלל, הבחנות של כובד ההברה הן בינריות (קלה לעומת כבדה), אולם יש לשונות ויש דיאלקטים, שמקוימת בהם הבחנת כובד משולשת. בערבית הקלסית ובכמה דיאלקטים מזוברים של הערבית המודרנית יש בנוסף לאינווטר ההברות הבסיסי טיפוס הברה ייחודי, המכונה סופר-כבדה, שצורתה CVVC, כלומר הברה כבדה + עיצור נח (הברה מן הטיפוס הזה היא אפוא בעלת מבנה של חרוז מתפצל, שגם הגרעין שלו מתפצל). בערבית הספרותית הקלסית התפוצה של הברה סגורה בעלת תנועה ארוכה מוגבלת לסופי מלים והיא תוצאה של שימוט תנועות סופיות קצרות בהפסק גדול; בנדיר הברה מן הדגם הזה מופיעה באמצע מילה (בצורות מגזרת הכפולים, כגון qaratun). בשירה עשוי הרצף CVVC להתהוות כתוצאה מחציית גבולות המילה (זימון V בסוף מילה אחת עם C שבראש מילה אחרת). מבחינה מטריית הברה סופר-כבדה מתנהגת בערבית בתור הברה כבדה מטיפוס CVC. בשירה הערבית הכתובה בלשון לא-ספרותית (החל מימה"ב) התפוצה של הברת CVVC היא רווחת ביותר. בלשונות זולת הערבית יש הברה סופר-כבדה שצורתה CVCC להבחנת הכובד המשולשת ולהברה הסופר-כבדה בערבית ראה MacCarthy (1979, 446), Goldsmith (1990, 115-116), Blevins (1995, 215-214), Broselow (1995, 200), Maling (1977, 34, 58, 96), צמח (תשנ"ה, 115-117), אלוני (תשי"א, 39). ועיין להלן, סוף הערה 28.

¹⁴ להבחנה בין הברות קלות (קצרות) לכבדות (ארוכות) במטריקה הערבית הקלסית ראה Weil (1960, 673-672), Maling (1977, 33-34, 58), צמח (תשנ"ה, 111-112). לביקורת על התפיסה המקובלת במחקר המתבוננת במשקל העברי במונחים של חילופי הברות קצרות וארוכות ראה הע' 32 להלן.

¹⁵ Halper (1913-1914, 161) העיר על כך לראשונה (בהקשר למשקל הכמותי של השירה העברית). פרופ' יהלום (תשמ"ג, 25) הדגיש, בצדק, כי יש מידה לא מעטה של בעייתיות באימוץ שיטת שקילה המבוססת על עיקרון כמותי (כבערבית) אל לשון שונהגת בה הטעמה קבועה ויציבה (כבערבית).

מורפולוגית בין צורות פועל שונות), אך להטעמה אין משמעות פונולוגית, היינו אין בה כוח הבחנה.

עם זאת יש לשונות, שבהן ניגוד כמותי אחר בתחום מערכת התנועות מאפשר קיומה של הבחנה פונטית בין הברה קלה להברה כבדה והוא הניגוד שבין תנועה מלאה (שלמה, גמורה) לבין תנועה מצומצמת ("תנועת שווא") או חטופה.¹⁶ ניגוד מסוג זה אכן מצוי בעברית והוא משתקף בניקוד הטברני של המקרא, שבו השווא הנע מציין מעיקרא תנועה חטופה.¹⁷ אמנם יש מקום לפקפק, אם במבטא העברי של יהודי ספרד בימי-הביניים הייתה נוהגת תנועה חטופה (כמימוש של שווא נע או אחד החטפים שבניקוד הטברני) כנבדל מתנועה מלאה; ככל הידוע לנו, במסורת המבטא שלהם השווא הנע והחטפים הפכו לתנועות מלאות.¹⁸ עם זאת, הואיל ובעברית, כלשון נלמדת ונקראת, קריאת שיר צמודה לטקסט מנוקד, אפשר כי ההבדל העקרוני (ר' להלן פרק ג) בין מהות תנועת המסומנת בשווא או בחטף (בלי לשים לב לערכה הפונטי הממשי) לבין "מלך" (כל אחת משבע התנועות המלאות לפי המסורת הטברנית, היינו קמץ, פתח, צירי, סגול, חולם, חיריק, קבוץ/שוורק) ינוצל למטרות מטריכות.

¹⁶ ראה Hyman (1985, 8), Goldsmith (1990, 114), Broselow (1995, 202). למהות הפונטית של תנועה מצומצמת ראה Laver (1994, 157, 516). במונחים של המבנה הפנימי של ההברה (ר' העי' 11, לעיל), ההבחנה בין הברה חטופה לבין כל שאר ההברות (הלא-חטופות) תהיה מובעת על-ידי התפצלות הגרעין (הנשלט על-ידי החרוז ההברתי). בהנחה, שתנועה מלאה עשויה להיות סגמנט יחיד בנדבך הפונטי (או המלודי) ושני אלמנטים (היינו, VV) בנדבך ה-CV (הנדבך השלדי) הנשלטים על-ידי רכיב הגרעין ואילו תנועת "שווא" – סגמנט יחיד בנדבך הפונטי ואלמנט יחיד, V, בנדבך ה-CV, הגאומטרייה של הברה חטופה תהא כשל הברה קלה, היינו חרוז הברתי הכולל גרעין בלתי מתפצל, וזו של הברה עם תנועה מלאה תהא כשל הברה כבדה מטיפוס CVV (=CV̄), היינו חרוז השולט על גרעין מתפצל.

¹⁷ ראה בן-חיים (תשל"ז, 39), בלאו (תשמ"ו, 139-140), מורג (תשנ"א, 409). לדעה שונה באשר לתפקידו המקורי של השווא ולערכו הפונטי במסורת הקריאה הטברנית ראה Khan (1987, 37-39), הני"ל (1991, 855, 861-862). מצד איכותו היה השווא נע תנועה סתמית, שהתגשמה באופן שונה בהקשרים פונטיים שונים, ראה בן-חיים (תשל"ז, 40), מורג (תשנ"א, 225, העי' 81), הני"ל (תשנ"א, 409, העי' 2) Khan (1987, 71-72).

¹⁸ ראה אלוני (תשנ"א, 53), מורג (תשנ"א, 408), הני"ל (תשנ"א, 223).

שתי דעות עיקריות נשמעו במחקר בעניין אופיו הכמותי של המשקל של דונש:

1. הניגוד הכמותי המונח ביסוד שיטת השקילה שלו הוא הניגוד שבין שווא נע כתנועה חטופה (קצרה במיוחד) או הברה חטופה (עיצור המונע כשווא נע או חטף) לבין תנועה מלאה או שאר ההברות (הנחשבות במשקל כארוכות).¹⁹
 2. הרצף של שווא נע + תנועה מלאה או הברה חטופה + הברה רגילה מרכיב או מממש במשקל של דונש את יחידת המשקל הקרויה בפי הקדמונים "יתד", ואילו הברה רגילה (הברה בעלת תנועה מלאה) מקבילה ליחידה המשקלית הקרויה "תנועה".²⁰
2. ההבחנה העקרונית היא בין הברה הפותחת בשווא נע או בחטף (כלומר רצף של שווא נע/חטף + הברה רגילה) הנחשבת ארוכה ("יתד") לבין יתר ההברות שהן קצרות ("תנועות").²¹

¹⁹ ראה, למשל, שירמן (תש"ל"ט, 85-86), בקון (תשכ"ח, 12-13), פגיס (1976, 112). מורג (תשנ"א,¹ 416-417; תשנ"א,² 223-225) סבור כי מימיו של דונש נהגה בספרד הגייה חטופה של השווא הנע "באמירה הזמרתית של השירה". לדעתו רק המסורת הטברנית של העברית (המשתקפת בניקוד הטברני המסורתי של המקרא) היה בכוחה לספק את המצאי הפונטי, שבאמצעותו נתאפשרה ההבחנה הקבועה במשקל הכמותי של דונש בין תנועות חטופות לתנועות רגילות, מלאות, אשר על כן בקריאת השירה השקולה בספרד יוצב התקן של ההגייה על-פי מסורת טבריה ולא על-פי מסורת המבטא הספרדית הרווחת, שבה קריאת השווא לא נבדלה מבחינת הכמות מקריאת התנועות המלאות. לדעת אלוני (תש"א, 39, 54, 58) הניגוד הכמותי שביסוד המשקל של דונש היה בין שווא נע ההגוי כתנועה קצרה (כדרך הספרדים במבטאם הממשי) לבין שאר התנועות שנהגו תמיד ארוכות. Halper (1913-1914, 162) קובע כי השווא הנע קיבל במשקל של דונש מעמד או דרגה של תנועה קצרה. אף הוא היה סבור (שם, 158, 161) כי הניסיון של דונש להעמיד את השווא הנע במקום התנועה הקצרה שבערבית לא היה אלא "תחבולה מלאכותית".

²⁰ התפיסה שהברה קלה (CV) אינה נחשבת ליחידה עצמאית מבחינה מטריית היא העומדת ביסוד ההבחנה בין ה"סבב" (מיתר) לבין ה"יתד" (יתד) בתורת המשקל הערבי. יחידת המשקל "יתד" מתממשת בטור הקונקרטי כרצף דו-הברתי של הברה קלה והברה כבדה, ואילו ה"סבב" הוא יחידת המשקל המופשטת המקבילה להברה כבדה. בשני משקלים, ואפר וכאמל, מתוך 16 המשקלים הקלסיים של השירה הערבית, שתי הברות קלות רצופות עשויות להמיר "סבב" חד-הברתי. ראה Weil (1960, 671), Maling (1977, 42), Halper (1913-1914, 184-185), צמח (תשנ"ח, 112-113), Allen (1973, 60-61, 255-258). ועיין העי' 30, להלן.

²¹ ראה פליישר (תשמ"ה, 142, העי' 4, 143, העי' 5), מירסקי (תשנ"ב, 125), פגיס (1976, 112).

דעה זו נסמכת, ככל הנכון, על ההשקפה הדקדוקית המובעת בחיבורים ארצישראלים מחוג תורת הקריאה במקרא שאינה מכירה בשווא הנע כמהות תנועית המעמידה הברה בפני עצמה והגורסת כי השווא הנע מצטרף לעולם לתנועה שלאחריו כדי להעמיד יחד אתה הברה פונולוגית אחת.²²

בפרק הבא תוצג גישה שונה לשאלת סיגולו לעברית של העיקרון הכמותי של השירה הערבית. נראה להניח שמצד הלשון ראוי ונוח לנתח את המשקל של דונש במישור האורתוגרפי ובזיקה לניגוד העקרוני שבין השווא הנע לבין שאר התנועות. גישתנו מתבוננת בשקילה שלפי שיטת דונש במונחים של הברות קלות וכבדות ומבקשת לקשר את הבלטת ההברה לייצוג האורתוגרפי של טורי השיר באמצעות תאוריה דקדוקית בת-הזמן.

[ג]

העיון בכתביהם של ראשוני חכמי הלשון העברית בספרד מלמד כי המושג הדקדוקי שבסיועו יכול היה דונש ליצור את הניגוד המבוקש בין הברות בולטות יותר להברות בולטות פחות הוא המושג של ה"נח" (בספרי הדקדוק העברי שבערבית המונח הוא "סאכנ"). הנח הוא אלמנט או סגמנט אורתוגרפי במהותו המאפשר לייצג מהות פונטית, עיצורית או תנועית, באמצעות אותיות.

מושג הנחות, שמקורו בפרוזה ובפילולוגיה הערבית (ר' לקמן), היה מוכר, בלא ספק, לדונש בן לברט; תלמידי מנחם מאן, ויהודי בן ששת, תלמידו של דונש מאן עוסקים בו בחיבורי ההשגה שלהם (מכוון לו אצלם המונח "חונה") ויהודה חיוג', המדקדק הספרדי החשוב, נותן לו לראשונה ביטוי עיוני בחיבורו (הערבי) על הפעלים העלולים בעברית, שנכתב סביבי מפנה המאות העשירית והאחת-עשרה.²³ ר' יהודה הלוי, בדיון הדקדוקי הנרחב שהוא מקדיש בסי' הכוזרי לשאלת כמות התנועות

²² לעניין מעמדו של השווא הנע בעברית הטברנית לאור מקורות דקדוקיים ראה מורג (תשנ"א, 410-413), Khan (1987, 41-42), הני"ל (1991, 851-853).

²³ נוט (תר"ל, 6-8). למקבילות בין תורתו של חיוג' לבין תורתם של תלמידי מנחם ראה שטיינר (תשס"א, 211-215).

(סעיף פ של המאמר השני),²⁴ הוא החכם הראשון שאף מקשר את מושג הנחות להבדל הפונטי שבין תנועה רגילה לשווא נע. קודם שנסביר את התפקיד המטרי של הנח, נבוא לומר מילים אחדות על מהותו של מושג הנחות.²⁵

שלוש אותיות הרפיון והמשך ("חרוף אללן ואלמד") א', ו', יי (ה' היא אלטרננטה גרפית של א' בסופי מילים) מתייחדות משאר האותיות במה שיש להן שני מינים של נחות ("סכון"), הווה אומר שהן עשויות להופיע במילה בשני מצבים של אות נחה (שאינן עמה תנועה); ואלה הם:

1. אות נחה הגויה ("סאכן טיהאר", "נח נראה"), כגון תֶאֱטֵר, שְלוֹתִי, וְיָדָבֵר; במצב זה אותיות או"י שוות לשאר האותיות (העיצורים).
2. אות נחה שאינה הגויה, שאינה "נראית" במבטא ("סאכן לין", "סאכן כיפין", "נח נעלם", ואצל ריה"ל גם "סאכן ממדוד") כגון האליף של קָאם (הושי' י, יד) ומוצָא, הווי"ו של שופֵר ועולם, היו"ד של שריד ודויד והה"א של בָּנָה, יְדָכָה (שמי' יג, טז).

במצב הנחות השני, מצב הנחות הנעלמת ("סכון כיפין"), אותיות הרפיון והמשך יש שהן נכתבות ויש שהן מתחלפות זו בזו, כגון רְצָאתִי (יחי' מג, כז), ויש שהן נשמטות מהכתיבה (ביחד עם הישמטותן, כאמור, מן ההגייה), כגון שְ(א)מר, קְ(א)ם, דְ(ו)יז, שו(ו)מרים, רְגֶלְדָּה) וכד', ויש שהן נבלעות בעיצור שלאחריהן (ואז חסרונן נשלם בדיגוש), כגון הַצְבַּת (בהבלעת י'). מאחר שלא נתאפשר לחיוגי לקבוע בכל צורה לשונית איזו אות משך רפה מבין השלוש קיימת בה מעיקרא, קיבל אצלו מושג הנח הנעלם משמעות מופשטת יותר של סגמנט שאינו תלוי כלל באות מסוימת.

²⁴ הלוי (תש"ז, 83-89). סעיף פ (להוציא הרישא שלו) של המאמר השני אינו אלא נספח דקדוקי; נראה להניח, כי הנספח הזה לא נתחבר לשם מטרה תיאורית גרידא, אלא כל עצמו בא לשמש תכלית מעשית: הדיונים בשאלת הנחים ובשאלת כמות התנועות נועדו להציע לקוראי ס' הכוזרי את המסגרת הדקדוקית ההכרחית להבנת עמדתו של המחבר בשאלת אי-התאמתה של העברית לכתובת שירה במשקל כמותי על דרך הערבית. לדיון בשאלת אורך התנועות בעברית על-פי ס' הכוזרי לרי' יהודה הלוי ראה שטיינר (תשס"א, 218-226).

²⁵ לתפיסת הנחות (ובעיקר למושג הנח הנעלם) אצל חיוגי ראה גולדנברג, ג' (תש"ס, 288-291), Goldenberg (1980, 110-109), אלדר (תשנ"ג, 171-174), שטיינר (תשס"א, 216-218).

בעיצומו של דבר, ההכרה בנח נעלם שאינו מוצג כמצב של א' או ו' או י' היא גם הישגו הייחודי של חיוגי בהשוואה לדקדוק הערבי, שממנו קיבל את התפיסה של אותיות הרפיון ("חרוף אללין") ומעמדן המיוחד בכלל האותיות. תנועה מלאה, כלומר כל אחת משבע התנועות המיוצגות בניקוד הטברני המסורתי ("מלכים"), מושכת אחריה אות נחה: "נח נראה" ("סאכן ט'אהר") או "נח נעלם" ("סאכן ליין", "סאכן ממדוד"); לעתים עשויה התנועה המלאה להביא אחריה נח נעלם ונח נראה גם יחד, כגון שוּמְרִים (אחרי החיריק נמשכות י' נחה נעלמה ומ' נחה נראית). לעומת "המלכים", השווא (או חלופתו החטף) הוא מהות תנועית, שאין בכוחה למשוך אחריה נח, לא נח נראה ולא נעלם.²⁶

בהסתמך על הדקדוק הערבי, שבו תנועה ארוכה נחשבת (ברמת הניתוח המבני) בתור תנועה + אות משך רפה ("חרף ליין") הומאורגנית, בשיטתו של חיוגי מתבטא הנח הנעלם/הרפה באריכות המיתוספת לתנועה (גם כאשר אינו מופיע בכתוב). במשנתו הפונולוגית של חיוגי עקרון הכמות חל גם על ההטעמה; הטעמת מלעיל והטעמת משנה הן שוות-ערך לנח נעלם, אשר על כן תנועה מוטעמת נחשבת ארוכה, כגון הפתח במילים שַעַר, קַמְתִּי, הסגול במילים מֶלֶךְ, לְהִבֶּה, החיריק במלים טְהַרְתִּים, ויָבֹן, הֶלְלוּ.

הניגוד העקרוני בין תנועה ("מלך") המושכת אחריה נח (או רצף של שני נחים) לבין תנועה (שווא) שלא יבוא אחריה נח²⁷ מעמיד במישור האורתוגרפי

²⁶ ההשקפה שאחרי כל אחת מן התנועות המלאות חייב לבוא נח נראה או נעלם, נובעת משלוש הנחות יסוד שקובע חיוגי בדיבור העברי, ואלו הן: א) הדיבור העברי אינו יכול להתחיל בעיצור נח; ב) הדיבור אינו יכול להסתיים בתנועה; ג) אין בו נח או פגישה של שני נחים אלא אחרי עיצור המונע בתנועה (אותיות הנוח והמשך, 4). ההשקפה הפונולוגית, שלפיה תנועה אינה יכולה לחתום הברה נתמצתה על-ידי אברהם אבן-עזרא בסי' צחות שלו (דף ו ע"א) בניסוח "והנה סוף כל התנועה נח נראה או נעלם".

²⁷ יהלום (תשמ"ג, 46-47) מניח שתנועת השווא הנע או החטף נתפסה כמקבילה ראויה לתנועה קצרה בערבית על יסוד המבטא העברי המשתקף בתעתיקים הערביים של הקראים למקרא, שבהם לא תבוא לעולם אם-קריאה במקום השווא הנע. מכתבי-היד המקראיים של הקראים הכתובים באותיות ערביות עולה שתנועה ארוכה, המסומנת לעולם באם-קריאה, באה בהברה מוטעמת או בהברה פתוחה בלתי מוטעמת הסמוכה להטעמה ואילו תנועה קצרה, שאינה מתועתקת באם-קריאה, מופיעה רק בהברה סגורה ובלתי מוטעמת; ראה Khan (1987, 33-34). לדעת Khan (שם, 25-26) ואחרים, ההגייה העברית שהתעתיקים הקראיים משקפים היא זו המונחת ביסוד מסורת הקריאה הטברנית של המקרא.

הבחנה בין הברה המיוצגת על-ידי שני סגמנטים (השני עשוי להיות סגמנט מופשט) או יותר, היינו: האות המייצגת את העיצור התחילי של ההברה + אות נחה או רצף של שתי אותיות נחות (אות משך רפה ואות נחה המייצגת את העיצור החותם של ההברה) לבין הברה (המנוקדת בשווא נח או בחטף) המיוצגת על-ידי אות אחת בלבד (היא האות המייצגת את העיצור התחילי).

על ההבחנה האורתוגרפית הזאת מבוססת שיטת השקילה של דונש: הברת אות אחת עומדת בניגוד להברת שתי אותיות ויותר בבחינת הברה מינימלית ובלטת פחות לעומת הברה מורכבת יותר (הכוללת נח או נחים) ובלטת יותר.

בהעברה אל הבחנת הכובד של ההברה נוכל לומר כי ההבחנה האורתוגרפית העומדת על מושג הנחות מממשת את הניגוד שבין הברה קלה לכבדה: הברה שאינה כוללת נח היא הברה קלה והיא מנוגדת להברה הכוללת נח אחד (CVV, CVC) או שני נחים (CVVC) שהיא הברה כבדה; הנח, לשני גילוייו (הנראה והנעלם), הוא אפוא האלמנט נושא הכובד של ההברה.²⁸

²⁸ להסבר המוצע כאן בדבר התפקיד שהנח ממלא בהגדרת כובד ההברה יש מקבילה מעניינת, אף כי לא חופפת במלואה, בתפיסות פונולוגיות חדישות המעמידות את מושג המוֹרָה (mora) במוקד הניתוח של מבנה ההברה (מבנה מוראי) ורואות במורה את היחידה נושאת הכובד הפונולוגי. מוֹרָה הוא מונח לטיני במקורו המציין במחקר המסורתי של המטריקה את המשך של הברה קצרה (CV) כיחידת המשך המטרי המינימלית בשקילה הכמותית של השירות הקלסיות (Allan [1973, 92]). התאוריה של כמות ההברה (שהוצגה בהעי' 12, לעיל) מייצגת, כאמור, את ההברות הכבדות בתור הברות שיש להן חרוז (או גרעין) מתפצל. התאוריה המוראית של הכמות הפונולוגית שואלת את המונח המסורתי מוֹרָה ועושה בו שימוש כיחידת מידה של כמות כדי להביע באמצעותה את הניגוד בכובד: להברה קלה יש מורה אחת ואילו להברה כבדה - שתי מורות. מושג המורה כיחידת מידה המודדת את כובד ההברה (ולא יחידת משך) מאפשר לא רק לתת לניגוד בין הברה קלה לכבדה אינטרפרטציה כמותית אלא גם למצוא אינווארינטה פורמלית שתהא מונחת ביסוד שוויון-הערך בין שני טיפוסים ההברה הכבדה (כמצוי בלטינית ובערבית): הברת $C\bar{V}$ (= CVV) והברת CVC הן בעלות מבנה דו-מוראי. בהברת $C\bar{V}$ התנועה הארוכה (המנוחת כרצף של VV) נקשרת לשתי מורות, ואילו בהברת CVC התנועה תופסת את המורה הראשונה והשנייה מתמלאת על-ידי עיצור הקודה. התאוריה המוראית רואה אפוא בכל אחד מן האלמנטים (או הסגמנטים) של החרוז ההברתי (ר' העי' 11, לעיל) כתורם מורה אחת.

כאמור לעיל (בדברינו על תורתו של חיוג), לנח הנעלם, שאינו אלא אלמנט לטנטי (בין שהוא נכתב בין שאינו מופיע בכתיב העברי), יש הפוטנציאל להתממש בתור האריכות הנוספת לתנועה שלפניו. אולם מאחר שבמבטא הספרדי של העברית הבחנות של אורך בתנועות (המלאות) הן תלויות הטעמה, הנח הנעלם מתממש כאורך של תנועה רק בהברות מוטעמות. עם זאת ראוי להדגיש, כי גם כאשר אין הוא מתממש בהגייה, התפיסה הפרוזודית המשתקפת בחידושו של דונש רואה אותו כקיים ומחשיבה אותו למטרות מטרייות. לשם משל, ההברה הראשונה של המלה דָּבָר יש בה (אחרי הקמץ) נח נעלם ממומש בהגייה כתנועה ארוכה, שהרי הברה זו אינה מוטעמת, אך בכל זאת הנח הנעלם הזה נספר ועושה את ההברה שלו לכבדה.

התפיסה שלפיה הכובד הפונולוגי של הברה בא מכוחו של האלמנט הנח מקורה, בעיצומו של דבר, בתאוריה המסורתית של הפרוזודיה הערבית. אלכיליל אבן אחמד, מייסד הפרוזודיה הערבית (מת ב-795) מנתח את המהות המטרית של הרגל ("עמוד" במינוח העברי המסורתי) למרכיבים מטריים מופשטים: יתדות ("אותאד"; בלשון יחיד "ותד") ומיתרים ("אסבאב"; בלשון יחיד "סבב") ולא להברות. את המרכיבים האלה הוא מוסיף ומנתח במונחים הדקדוקיים "חרף מתחרך", כלומר עיצור המונע בתנועה (קצרה), ו"חרף סאכך" המציין לעיצור נח או לאות מֶשך רפה

בלשונות שבהן הבחנת הכובד מוטלת על הניגוד שבין תנועה מלאה לבין תנועות "שווא" (רי' העי' 24, לעיל) הראשונה תנותח כדו-מוראית והשנייה – כחד-מוראית; אך יש הגורסים שלתנועה המלאה יש להקציב מורה אחת ואילו את תנועת השווא יש לראות כנטולת מורה, כלומר תנועה שיש לה כובד לעומת תנועה חסרת כובד. בלשון שבה כובד ההברה תלוי באורך התנועה בלבד (בניגוד שבין תנועה קצרה לארוכה או בניגוד שבין תנועה מלאה לחטופה), הקודה העיצורית (בהברות סגורות) אינה תורמת לכובד והיא שותפה עם התנועה הקודמת לה למורה יחידה. הברות סופר-כבדות, CVVC והיא שותפה עם התנועה הקודמת לה למורה יחידה. הברות סופר-כבדות, CVVC ו- CVCC (רי' העי' 13, לעיל), עשויים להיות מנותחות בתור תלת-מוראיות או בתור דו-מוראיות (כמו הברות CV ו-CV); לפי האפשרות השנייה עיצור הקודה בהברת CVVC הוא חסר כובד ומחלק קודה יחידה עם התנועה הקודמת לו (לעומת הקודה העיצורית בהברת CVC שהיא נושאת כובד). ראה MacCarthy (1979, 445), Hyman (1985, 10), Hayes (1989, 254-256), Kenstowicz (1994, 293-294), Perlmutter (1995, 316-310), Broselow (1995, 189-188, 202), Broselow (1997, 47, 51-50, 57-50).

המביעה באורתוגרפיה הערבית את אריכות התנועה שלפניה.²⁹ "חרף" מתחרך" הוא, לאמתו של דבר, הברה פשוטה ומינימלית ($CV =$) ואילו "חרף סאכך" הוא הסגמנט העיצורי או התנועי המצטרף ל"חרף מתחרך" והיוצר בכך הברה מורכבת יותר: הברה סגורה ($CV > C + CV$), כגון בערבית "קד", או הברה בעלת תנועה ארוכה ($CV > V + CV$) כגון "פיי".³⁰ ועוד נעיר, כי הגישה הערבית המסורתית מפרשת את שוויון הערך המטרי בין הברת CV לבין הברת CVC , ששתיהן בגדר הברה כבדה, כנעוץ בשוויון הערך המבני של שני דגמי ההברה המורכבת,³¹ שבא מכוחו של "חרף סאכך" המיתוסף ל"חרף מתחרך".

[ד]

סיכומם של דברים. אף-על-פי ששיטת שקילה כמותית מבוססת, בעיקרון, על ניגודים פונולוגיים בלשון נתונה, בלשון העברית, שמאפייניה הפונולוגיים שונים במידה ניכרת מן המאפיינים הכמותיים וההטעמיים של הערבית הקלסית, סיגולו של העיקרון הכמותי של השירה הערבית, שממנה נשאלו כל חידושי הצורה והתבנית, הציב קשיים מרובים, שלא ניתן היה להתגבר

²⁹ בחיבורו של יהודי בן ששת, היוצא להגנת מורו, דונש, מפני תלמידיו של מנחם (ספר תשובות תלמידי מנחם, 1870, 22) נזכרות שתי הבחנות דקדוקיות שתלמידי מנחם לקו בהן: ההבחנה בין "נע" לבין "נח" מכאן ובין "נוסע" לבין "חונה" מכאן. צמד ההבחנות הזה כולל, בעיצומו של דבר, את כל האלמנטים הלשוניים הנדרשים להגדרת היתד בשיטת השקילה של דונש: "נוסע" הוא עיצור המלווה בתנועה מלאה, "נע" הוא אות המנוקדת בשווא נע (או חטף) ו"חונה" אינו אלא אות נחה, שאין עמה תנועה, בין עיצור ("נח") בין אות משך רפה ("נח נעלם"). אין ספק, כי המונחים "נוסע" ו"חונה" אינם אלא תרגום של המונחים הערבים "חרף מתחרך" ו"חרף סאכך" (בהתאמה). לדעת פרופ' מורג (תשנ"א, 227), דונש לא יישם את תפיסת הנח הנעלם לתורת השקילה שלו; לאור זאת מורג מפרש באופן שונה את ההבחנות של יהודי בן ששת.

³⁰ מבחינת הייצוג הלשוני מתממש ה"ותד" (שהוא הגרעין הריתמי, הקבוע והיציב, של המשקל הכמותי הערבי) כרצף מובנה של שלוש אותיות נעות ונחות באחת משתי אפשרויות הרכב: (א) שתי אותיות נעות + אות נחה, כגון לְקַד ("ותד מגמוע"); (ב) אות נעה + אות נחה + אות נעה, כגון קִיַּפ ("ותד מפרוק"); המיתר (החד-הברתי) המקביל להברה כבדה הוא אות נעה + אות נחה, ואילו תמורתו הדו-הברתי היא רצף של שתי אותיות נעות, כגון לַךְ. ראה Weil (1960, 669, 670-671), Maling (1977, 36-38, 67, 71). לדעת Weil (שם), בזכות תכונתה של הכתיבה הערבית להביע תנועות ארוכות באותיות משך נחות הסתמך אלכליל בהגדרת ה"ותד" וה"סבב" על צורתו האורתוגרפית של הטור השירי.

עליהם במישור הצלילי. אשר על כן מצאנו כבלתי מוצדק להגביל את הדיון בהיבטים הלשוניים של השקילה הכמותית העברית, שעוצבה בידי דונש, להיבט הפונטי והפונולוגי בלבד. דיון מגביל כזה מוביל, בהכרח, למסקנה ששיטתו המטרית של דונש מתעלמת מן ההברה, שהיא יחידת המידה הבסיסית הקבועה היחידה בשיטת שקילה כמותית.

מאחר שבימי-הביניים העברית לא שימשה כלשון דיבור טבעית יהיה זה מוצדק להניח שהבלטת ההברה בשיטת השקילה הכמותית העברית נבנתה מתוך זיקה אל הייצוג האורתוגרפי של הלשון העברית (כלשון קריאה של טקסטים כתובים ומנוקדים) מכאן ואל תורת הלשון העברית מכאן. כפי שהוראה כאן, את התחליף העברי שהעמיד דונש להברות הקלות (הקצרות) והכבדות (הארוכות) שמצא בערבית,³² ניתן להסביר ולנתח לאורה של

³¹ הפרוזודיה הקלסית קובעת שוויין-ערך (מבחינת המשך הטמפורלי) בין הברה ארוכה "לפי טבע" (natura) לבין הברה ארוכה "לפי מקום" (positione). הברה היא ארוכה "לפי טבע" אם היא מכילה תנועה ארוכה (או דיפטונג) והיא ארוכה "לפי מקום" אם תנועת ההברה קצרה אך היא נחתמת בעיצור אחד או יותר; ראה Allen (1973), 56-57, 257), יאקובסון (תשמ"ז, 147).

³² פרופ' דוד צמח (Semah [1983], 321-324, 333-335) ערער על הגישה המקובלת לפרוזודיה הערבית, הטוענת שהמקצב המונח ביסוד הטור הכמותי השירי נובע בלעדית מן הניגוד שבין הברות קצרות לארוכות. גישה זו רחוקה, לדעתו, מלהיות אדקוויטית ואינה מובילה להבנה נאותה של המשקל הערבי. הוא סבור, שהמקצב נובע מהעמדה זו לצד זו של יחידות משקליות, שהקצרה בהן היא הברה ארוכה (ה"סבב"), והארוכות (ה"יודת" וה"פצילה") כוללות יותר מאשר הברה אחת (ה"פצילה" אינה צירוף גרידא של "סבב תקיל" שאחריו "סבב כפוף" וה"יודת" אינו כפוף לחילופים אופציונליים של משך; שני האלמנטים המשקליים הללו קבועים ובלתי ניתנים לפירוק). השירה הערבית היא אפוא כמותית רק במובן הזה, וכמות ההברה יכולה להיחשב בה כגורם בעל משמעות ריתמית כל עוד היא נתונה בהקשר לשלוש יחידות המשקל האלמנטריות. הברה קצרה, למרות היותה יחידת היגוי מובחנת, אינה יחידה אוטונומית במשקל אלא חלק אינטגרלי של יחידת משקל גדולה יותר; בהצטרפה להברה ארוכה (שהיא המהות הריתמית הקטנה ביותר) הריהי יוצרת את יחידת המשקל "יודת", שכמותה והרצף שלה, שאינם ניתנים לשינוי, מבטיחים את המבנה הריתמי של הטור. לדעה דומה בעניין עקרון השקילה של השירה הערבית ראה דרורי (תשמ"ז-תשמ"ח, 488-491); ועיין בהערה הבאה.

תאוריה דקדוקית מוכרת במונחים של הברות המורכבות מאותיות נעות ונחות.³³ מושג האלמנט הכתיבי הלטנטי ("הנח הנעלם") אפשר לדונש להתגבר על "מגבלות" הפונולוגיה העברית (והמבטא העברי במקומותיו ובזמנו) וסיפק לו ניגוד "אורתוגרפי" בין הברות מינימליות בנות אות אחת בלבד לבין הברות מורכבות בנות שתי אותיות ויותר הכוללות לפחות "נח" אחד.

על ההבחנה הזאת ביסס דונש את הגשמת המשקלים הערבים בעברית: להברת אות אחת ייחס דונש אותו מעמד שהמטריקה הערבית מקנה להברה קלה/קצרה ולהברת שתי אותיות ויותר (הנחתמת בנח נראה או נעלם) הועיד את התפקיד של הברה כבדה/ארוכה. הרצף הדו-הברתי הברה מינימלית + הברה מורכבת הוא היוצר בשיטתו המטרית הכמותית של דונש את יחידת המשקל "יתד" בהקבלה ל"יתד" של תורת השירה הערבית.³⁴

³³ במוקד ביקורתם של תלמידי מנחם כנגד המשקל של דונש עומד עניין ההברה המורכבת מרצף של נח נעלם + נח נראה, כגון ההברה האחרונה במילה מְלָכִים. לדעתם, הואיל והערבית (הקלסית) אינה סובלת רצף כזה (המעמיד הברה סופר-כבדה מטיפוס CVC; ר' לעיל, הע' 13) אלא בהפסק גדול, היה דונש צריך, כדי לקיים את הלכות המשקל הכמותי הערבי, להשמיט את הנה הנעלם ולקצר בכך את אריכות התנועה (היינו, להפוך את ההברה הסופר-כבדה לכבדה). שימוט הנח הנעלם מחייב את הקמץ המתקצר להשתנות (בניקוד) לפתח, לשם משל: זַ(א)ק(א)ב < זַ(א)קב. ראה אלוני (תשי"א, 104-106), דרורי (תשמ"ז-תשמ"ח, 492), צמח (תשנ"ה, 114-116), מורג (תשנ"ג, 16), ועיין במאמרי הזכר בהערת הפתיחה למאמר שלפנינו.

³⁴ לדעת ד"ר דרורי (תשמ"ז-תשמ"ח, 491, 494) אין להבין את שיטתו המשקלית של דונש בחיפוש אחרי אקוויוולנט עברי להברות הקצרות והארוכות שבערבית אלא בהעמדת תחליף עברי לשתי היחידות האלמנטריות של המשקל הערבי, הותד והסבב, שעל הניגוד שביניהן, שהוא ניגוד של רצף, מבוססת שיטת השקילה הערבית. הותד הערבי הוא היסוד הקבוע של השקילה והוא עומד על רצף מסוים של הברות קצרות וארוכות (ראה הע' 20, לעיל); המקבילה העברית שנתן לו דונש הייתה הצירוף של שווא נע ותנועה מלאה, שהן שתי היחידות הלשוניות שהיו מוכרות בתפיסה הדקדוקית הספרדית. הסבב הערבי, שהוא היסוד המשטנה ובו לא מתקיים רצף כזה, קיבל את הצורה של תנועה מלאה.

שיטת השקילה של דונש היא, בלא ספק, הדוגמה המובהקת לקשר ההדוק (והמחייב) בין תורת השירה העברית לבין תורת הלשון העברית;³⁵ ויפה לכך אמירתו של מורנו ועמיתנו, פרופ' שלמה מורג ז"ל: "אין אדם יכול לומר, שבשירת ימי-הביניים תורת השיר לעצמה וחכמת הלשון לעצמה; שני התחומים משיקים תחום ברעהו".³⁶

³⁵ ראה פגיס (1976, 59-61). גילוי בולט נוסף לזיקת הגומלין שבין המשוררים להלכות המדקדים של האסכולה האנדלוסית הוא עניין היתרי המדקדק לסטיות לשון והרחבת אפשרויות התצורה בדוחק המשקל והחרוז; ראה גולדנברג (תשמ"ג).

³⁶ מורג (תשנ"א, 410).

ביבליוגרפיה

- אלדר, א' (תשמ"ט) "אסכולת הדקדוק האנדלוסית: תקופת הראשית", פעמים, חוברת 38, 21-34.
- אלדר, א' (תשנ"ג) "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד, 169-182.
- אלוני, נ' (תשי"א) תורת המשקלים, ירושלים.
- בלאו, י' (תשמ"ו) "המסמנות התנועות בניקוד הטברני הבדלים כמותיים?", תעודה, כרך ד' (מחקרים במדע היהדות), תל-אביב, 137-141.
- בן-חיים, ז' (תשל"ז) עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ה', ירושלים.
- בקון, י' (תשכ"ח) פרקים בהתפתחות המשקל של השירה העברית, תל-אביב.
- בראדי, ח' (תרצ"ז) "על המשקל הערבי בשירה העברית", בתוך ספר היובל לפרופסור שמואל קרויס, ירושלים, 117-126.
- גולדנברג, א' (תשמ"ג) "דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים (עורכים מ' בר-אשר, א' דותן ואחרים), ירושלים, 117-142.
- גולדנברג, ג' (תש"ס) "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד, 281-292.
- דרורי, ר' (תשמ"ז-תשמ"ח) "חידושו של דונש בן לברט לאור תפיסת המשקל הערבית", בתוך מחקרי ירושלים בספרות עברית, י-יא, 483-499.
- הלוי יהודה, הכוזרי, מהדורת בנעט ד"צ בנעט (תשל"ז), כתאב אלרד פי אלדין אלדליל (אלכתאב אלכזרי) תאליף ר' יהודה הלוי, ירושלים.
- יאקובסון, ר' (תשמ"ז) סמיוטיקה בלשנות פואטיקה (מבחר מאמרים), תל-אביב.

יהלום, ר' (תשמ"ג) "ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית",
לשונונו מז, 25-61.

ילין, ד' (תש"ה) תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים.

מורג, ש' (תשנ"א)¹ "משקלי השירה העברית בימי-הביניים: בחינות בלשניות
אחדות", תרביץ ס, 405-420.

מורג, ש' (תשנ"א)² "קהילות ספרד ומסורת ההגייה של טבריה: התקופה
הראשונה", בתוך ש' לרבין (אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאות לו
שבעים וחמש), ירושלים, 203-229.

מורג, ש' (תשנ"ג) "מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה העברית בספרד",
פעמים, חוברת 56, 4-18.

מירסקי, א' (תשנ"ב) "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך
מורשת ספרד (עורך: ח' ביינארט), ירושלים, 118-149.

ממן, א' (תשמ"ו) השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית
למן רס"ג ועד אבן ברון, ירושלים.

נוט, יוחנן ב' (תר"ל) שלושה ספרי דקדוק אשר חיברם בלשון ערבי ר' יהודה
הנקרא חיוגי ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גיקטילה,
לונדון וברלין.

פגיס, ד' (1976) חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים.

פליישר, ע' (תשמ"ה) "בחינות בעליות שיטות השקילה המדויקות בשירה
העברית", לשונונו מח-מט, 142-164.

פליישר, ע' (תשמ"ח) "לקדמוניות שירתנו בספרד - עיונים בשירים ופיוטים
של רבי מנחם בן סרוק", בתוך: אסופות - ספר שנה למדעי היהדות,
ספר שני (עורך: מ' בניהו), ירושלים, רכז-רסט.

פליישר, ע' (תשמ"ט) "לתולדות שירת החול העברית בספרד בראשיתה",
בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים (עורכים: ר' בונפיל,
מ' בן-ששון, יי הקר), ירושלים, 197-225.

פליישר, ע' (1975) שירת הקודש העברית בימי-הביניים, ירושלים.

צמח, ד' (תשנ"ח) "יתדות ותנועות במשקלי השירה העברית בספרד לאור
תורת המשקל בשירה העברית לסוגיה", ביקורת ופרשנות 32, 111-123.

שטיינר, ר"ש (תשס"א) "משך התנועות בעברית: תיאורים ותיאוריות
מהירונימוס עד ריה"ל לאור הפולמוס הדתי", מחקרים בלשון, ח' (ספר
זיכרון לדוד טנא), ירושלים, 203-228.

שירמן, ח' (תשל"ט) לתולדות השירה והדראמה העברית (מחקרים ומסות),
כרך ראשון, ירושלים.

(1870) ספר תשובות לתלמידי מנחם אבן סרוק, מהדורת ז' גוטליב שטרן,
וינה.

(1870) תשובות יהודי בן ששת על תשובות תלמידי מנחם, מהודרת ז'
גוטליב שטרן, וינה.

- Allen, W.S. (1973) *Accent and Rhythm*, Cambridge.
- Blevins, J. (1995) "The Syllable in Phonological Theory", in: J.A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, 206-239.
- Broselow, E. et.al., (1997) "Syllable Weight: Convergence of Phonology and Phonetics", *Phonology* 14, 47-82.
- Broselow, E. (1995) "Skeletal Positions and Moras", in: J.A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, 175-205.
- Chene, B.E. de (1985) *The Historical Phonology of Vowel Length*, New York and London.
- Davis, S. (1988) *Topics in Syllable Geometry*, New York and London.
- Fudge, E. (1987) "Branching Structure within the Syllable", *Linguistics* 23, 359-377.
- Goldenberg, G. (1989) "The Contribution of Semitic Languages to Linguistic Thinking", *Jaarbericht ex Oriente Lux* 30 (1987-8), Leiden, 107-115.
- Goldsmith, J.A. (1990) *Autosegmental and Metrical Phonology*, Cambridge (MA.) and Oxford.
- Halper, B. (1913-1914) "The Scansion of Mediaeval Hebrew Poetry", *Jewish Quarterly Review*, N.S., 4, 153-224.
- Hayes, B. (1985) "A Metrical Theory of Stress Rules", New York and London.

- Hayes, B. (1989) "Compensatory Lengthening in Moraic Phonology", *Linguistic Inquiry* 20, 253-306.
- Hogg, R. and McCully, C.B. (1987) *Metrical Phonology*, Cambridge.
- Hyman, L.M. (1985) *A Theory of Phonological Weight*, Dordrecht.
- Kenstowicz, M. (1994) *Phonology in Generative Grammar*, Cambridge (MA.) and Oxford.
- Khan, G. (1987) "Vowel Length and Syllable Structure in the Tiberian Tradition of Biblical Hebrew", *Journal of Semitic Studies* 32, 23-82.
- Khan, G. (1991) "The Syllabic Nature of Tiberian Hebrew Voclization", in: A.S. Kaye (ed.), *Semitic Studies in Honor of W. Leslau*, Vol. I, Wiesbaden, 850-865.
- Laver, J. (1994) *Principles of Phonetics*, Cambridge.
- MacCarthy, J.J. (1979) "On Stress and Syllabification", *Linguistic Inquiry* 10, 443-465.
- Maling, J.M. (1977) "The Theory of Classical Arabic Metrics", *AL-Abhath*, xxvi, 29-203.
- Newman, P. (1972) "Syllable Weight as a Phonological Variable", *Studies in African Linguistics* 3, 301-323.
- Perlmutter, D. (1995) "Phonological Quantity and Multiple Association", in: J.A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, 307-317.
- Saenz-Badillos, A., Targarona Borrás, J., (1988) *Gramaticos Hebreos de Al-Andalus* (Siglos X-Xii), Cordoba.

Selkirk, E.O. (1982) "The Syllable", in: H. Van der Hulst and N. Smith (eds.), *The structure of Phonological Representations*, II, Dordrech, 337-382.

Semah, D. (1983) "The Rhythmical Function of the Watid and the Fasila", *Journal of Semitic Studies* 28, 321-335.

Weil, G. (1960) "C Arūd", *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. I, Leiden, 667-676.